

ՎԵՑ ՕՐ Ա. ԹԱԴԵԻ ՎԱՆՔՈՒՄ

(Այցելուի դիտողութիւններից)

I

Վանքի դիրքը.—Նրա տնցեալից.—Նրա կայուածները, գիւղերը.—Միմէոն արքեպիսկոպոսը և նորոգութիւնները

—

Բռնութեան աւերող և անխիղճ ձեռքը անցեալի շատ մը նացորդներ ու յիշատակներ քարուքանդ է արել, հաւասարեցրել է հողին, շատ-շատ մնացել են միայն նրանց բեկորները ցրուած զանազան կողմերում։ Բայց ս. Թադէի փառաւոր վանքը, որի վրայով անցել է դարձրի ամբողջ մի շղթայ, ենթարկուել է աւերումների, նա այժմ էլ կանգնած է որպէս կենդանի վրայ և արթուն կերպով հսկում է շրջակայքի վրայ։ Նա չի կորցրել իր հմայքը և վեհութիւնը. այցելուն մի տեսակ հպարտութեամբ է նայում դարերի այս մնացորդի վրայ, և մարդի սիրտը արագ բարախում է, և նա համակում է մի շարք քաղցր, պատմութիւնից մնացած յիշողութիւններով։

Այս հռչակաւոր վանքը ծանր նստած է մի փոս տեղ, ձորի մէջ, և երեք կողմերից բարձրանում են լեռները, միայն առաջն է բաց։ Ծանր և մերկ են այդ լեռները. նրանք կազմում են մի-մի յարմար և ապահով, բայց վանքի համար շատ վտանգաւոր դիրքեր։ Այս դիրքերը բռնուած դէպքում գրեթէ ոչ մի շարժում անհնարին կը լինի վանքի մէջ։ Վանքի պարսպի տա-

կից հոտում է Մակուայ գետի մի փոքրիկ վտակը, Իսկ վանքի առաջ տարածւում է դաշտավայրը. մեծ և ընդարձակ է այդ հարթութիւնը. նա ծածկուած է կանաչ, բարձր խոտով և ցորենի արտերով: Նայում ես, և քամին, բարակ և ակորժելի քամին չընկչնկալէն դալիս շոյում է կուրծքդ և անցնում զնում: Միշտ էլ կայ այդ քամին, սառն և դուրեկան, և մաքուր կանաչ դաշտավայրը օրօրւում է ինչպէս ծովի ալիքները: Բարձր է վանքի չրջակայքի դիրքը, մանաւանդ ի՞նչ դաւառի հետ համեմատած: Այժմ թէն յուլիսի 10-ն է, և ի՞նչ դաւառում հունձը և կալսելը կանոնաւոր սկսուել է, բայց այստեղ ցորենը դեռ կանաչ է: Ամարանոց է այստեղ, օդը սառն, մրգեր, խաղող կայլն չի հասնում այստեղ:

Իսկ վանքի հարաւային կողմում, լերան լանջում թառած ապրում են մի բուռն հայեր: Դա մի փոքրիկ գիւղ է, մօտ 30 տուն հայեր, որը թէն կոչւում է վանքի գիւղ, բայց պատկանում է Մակուի խաներից մէկին, Իզն խանին:

Ահա հէնց այստեղ այցելուն կանգ է առնում և նրա սիրւած լցւում է տխուր զգացմունքով: Վանքի գիւղը այժմ պատկանում է մի խանի, ահա ինչի ծիշտ է, ս. Թադէի վանքը թէն կանգուն է և պահպանել է իր հմայքը և վեհութիւնը, բայց չ'ունի նա իր անցեալի հռչակը և դիրքը: Ո՞ր է, չը կայ նրա հին և փառաւոր անցեալը, ո՞ր են այնքան հարստութիւնները և կալուածները, ո՞ր է նրա ընդարձակ իշխանութիւնը: Այժմ չը կայ զբանցից և ոչ մէկը, և նա վերածուել է մի հասարակ վանահայրութեան: Ահա այս տեսակէտից շատ տխուր, շատ անմխիթար է վանքի տպաւորութիւնը:

Չը կայ ոչ մի գրաւոր տեղեկութիւն նրա այդ փառաւոր չրջանի վերաբերմամբ, եթէ չը հաշւուք մի քանի արձանագրութիւնները. վանքում չը գտայ և ոչ մի թուղթ այս կամ այն առաջնորդի, այս կամ այն վանահայրի գործունէութեան մասին: Զարմանալի է, այնքան վանահայրեր են եկել զնայել, բայց ոչ մէկը չի թողել իրանից յետոյ իր նախորդի մասին մի փոքրիկ և համառօտ տեղեկագիր: Եւ այցելուն մի բան իմանալու համար ստիպուած դիմում է զիւղացիների մէջ դեռ վառ պահուած յիշողութիւններին, օգտւում է այս և այն արձանագրութիւնից:

Արձանագրութիւններից մենք իմանում ենք, որ վանքը նորոգուել է երկու անգամ: Վանքի նրակեկան մասը, ուր գրտնըւում է Թադէոս առաքելի գերեզմանը և կազմում է սեղանը և խորանները, չիւնուած է հայկական ՉՀԸ թւին, այսինքն

մօտ 590 տարի սրանից առաջ. և դրա վերաբերմամբ գտնում ենք հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Այս տաճար լուսակիր և երկնամասն, առկայացել. հաստատարոյն հիմամբք ի վերայ աստուածաբնակ շիրիմին ս. առաքելոյս Թադէոսի, որ ըստ բազմատեսակ յանցանայ մեր ըզկործանումն էառ ի չարժէ. իսկ ես նուաաստ սպասաւոր մին, Զաքարիա եպ. որդի պարոն Մանուէլայ, կարողութեամբ Աստուծոյ սկիզբն արարի կրկին նորոգութիւն առաւել քան զառաջինն, ի ժամանակին սաստիկ նեղութեան և հալածանաց քրիստոնէից, որ և բազում եկեղեցիք քակտին. վասն որոյ արձանագրեցաք զյիշատակս մեր առ ի յիշատակել զմեզ առաջի մեծին Աստուծոյ և անարիւն զենման գառնին Աստուծոյ հանդերձ ծնողօք և զարմիւք և զաջորդն մեր աղբաւր որդին, զտէր Տիրացուն և զհարազատ եղբայրս մեր զՊետրոս և զՍարգիս, որք հիմնարկութեան նպաստաւորք եղեն ընչիւք կատարումն Թւին ԶՀՀ»:

Իսկ վանքի միւս մասի նորոգութիւնը սերտ կերպով կապուած է երջանկայիշատակ Սիմէոն արքեպիսկոպոսի հետ. Ամեն մի զիւղացի երկիւղածութեամբ և օրհնանքով է յիշում այդ անունը, այս անուան հետ կապուած են շատ քաղցր յիշողութիւններ. Սիմէոն արքեպիսկոպոսը համարուած է ամենաշինարարը, նա է շինել վանքի արեւմտեան մասը, որը կազմում է ամբողջ վանքի տաճարի մեծագոյն բաժինը. Սպիտակ և յղկուած քարերից է շինուած այդ մասը, կանգնեցրած են հաստ և կայուն սիւներ և դրսի կողմից, պատերի վրայ քանդակուած են առաքեալների պատկերները, զանազան տեսակի կենդանիներ. Մի տեղ ահա կուում են երկու առիւծներ, մի ուրիշ տեղ հըրեշտակն է յաղթական կերպով կանգնած, վանքի մուտքի առաջ, սիւների վրայ զոյգ առիւծները... Թէև այնքան նուրբ չեն այդ քանդակագործութիւնները, բայց շատ կոպիտ էլ չեն, և պէտք է ենթադրել, որ ահագին աշխատանք և ծախս է դործ դրուել:

Իացի այդ քանդակագործութիւններից, պատերի, ամեն մի սեան վրայ կան արձանագրութիւններ, ուր յիշատակուած են, թէ այս սիւնը, այս քարը. ով է տուել կայն: Տաճարի ըսպիտակ մասի վրայ եղած արձանագրութիւններից գրեթէ իւրաքանչիւրի մէջ յիշատակուած է Սիմէոն արքեպիսկոպոսի անունը. ի միջի այլոց տաճարի առաջ դրան վրայ գտնուում է մի արձանագրութիւն, որը անհրաժեշտ եմ համարում առաջ բերել, որովհետև վերաբերում է արեւմտեան մասի շէնքին, չը նայած մի երկու բառ որոշ չի կարդացուում.

«Արբազան Սիմէոն արքեպիսկոպոսին սրբոյ էջմիածնեղի, երբեմն արթուակալ տէրութեան (մի բառ չի կարդացուում), նստուղին յաթոռոյս սառնորդ, շինեցաւ շնորհիւ Ամենակալին Աստուծոյ չքնեղ դեղ (որոշ չէ) և լուսակիր տաճարս և զանգակատունս ի հիմանէ կարի աշխատութեամբ և հոգածութեամբ առաջնորդ Սիմէոն արքեպիսկոպոսիս, յիշատակ և ծնողացս Մուրաթին և Գայիանին *)»:

Ինչպէս այս, նոյնպէս և այն բոլոր արձանագրութիւնները, որոնց մէջ յիշատակուած է Սիմէոն արբազանի անունը, կրում են ՌՄԿ հայկական թուականը, շատ-շատ մի երկու տարով աւել կամ պակաս: Ուստի սրանից կարելի է, կարծում եմ, ենթադրել, որ Սիմէոն արբազանը առաջնորդ է եղել Արտաղ գաւառում XIX դարի սկզբներում:

Բացի տաճարի նորոգութիւններից, Սիմէոն արքեպիսկոպոսը շինել է վանքի բակում առաջնորդարան, զանազան խուցեր, որովհետեւ նրա ժամանակ, ինչպէս և առաջ, բացի առաջնորդից եղել են և վարդապետներ, ուրիշ խօսքով վանքը եղել է մի միաբանութիւն: Այդ թւականներին թագաժառանգ է եղել Ատրպատականում Նայիր Սալթանէն, Աբաս շահը, և մինչև այժմ էլ դոյց են տալիս այն խուցը, ուր մի անգամ դիչերել է թագաժառանգը: Թէ առաջնորդարանը և թէ միւս շէնքերը ամբողջապէս քարից են շինուած: Շատ է ծախսուած անշուշտ, մեծ աշխատանք գործ դրուած, բայց շէնքերը շատ հասարակ են, շատ ցածր, խոնաւ, մութ, գրեթէ միանգամայն անյարմար ընակութեան համար: Բայց այդ մասին մանրամասն յետոյ:

Սիմէոն արքեպիսկոպոսի ժամանակ, ինչպէս և որոշ ժամանակ նրանից յետոյ. ս. Թադէի վանքը համարւում էր Ատրպատականի առաջնորդարանը. բաւականին յետոյ միայն առաջնորդարանը փոխուեց Թաւրիզ: Հարուստ, միանգամայն ապահով էր նիւթականի կողմից Ատրպատականի առաջնորդարանը: Արտաղ գաւառը, ինչպէս և ամբողջ Ատրպատականի նահանգը լիքն էր հայերով, ստացւում էր առատ հասոյթ, բացի այդ հասոյթից վանքը—առաջնորդարանը ունէր իր սեփական գիւղերը և կալուածները, որոնցից ստացուած արդիւնքը կարող էր լիովին բաւարարութիւն տալ թեմի բոլոր պահանջներին: Նա ուրիշ խօսքով եղել է մի հարուստ և ընդարձակ միաբա-

*) Արձանագրութիւնների մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ցանկացողները թող թերթին «Արարատի» 1898 թւի համարները. Խաչիկ վարդապետը գրեթէ բոլոր արձանագրութիւնները առաջ է բերել:

նութիւն, իր բոլոր պարագաներով և յարմարութիւններով: Վանքը ունեցել է թւով 15 գիւղ, որոնք գտնուում են Մակու և Խոյ գաւառներում, և մինչև այժմ էլ այդ գիւղերի վերաբերմամբ— որպէս վանքի սեփականութիւններ— եղած բոլոր վաւերագրերը — ֆիրմանները պահուում են էջմիածնում, իսկ անունները ես կարողացայ ստանալ ներկայ վանահօրից: Ահա նրանք.

1) Մըղբա, արևմուտք, վանքից 4 ժ. հեռաւորութեան վրայ:

2) Իւմրի-դաշ, արեւելք, 3—4 ժ.:

3) Ղարաքիլիսա (վանքի գիւղ), կաած է վանքին:

4) Դիպակ-դաշ:

5) Աղբուլաղ:

6) Ղարաթուլքի, արեւելք, $\frac{1}{2}$ ժամ:

7) Սոնա-բուլաղ, հարաւ, $1\frac{1}{2}$ ժ.:

8) Աղդաշ:

9) Մահլաղան, Խոյ գաւառում:

10) Ղորուղ, վանքից 3 ժամ հեռաւորութեան վրայ:

11) Նուշիկ, մէկ օրուայ ճանապարհ.

12) Բեռհրեզան, Խոյ գաւառում, Սէյդաւարի մօտ:

13) Չորս, մօտ Շուրուկ. Մակուում:

14) Ռահան, հարաւ, 1 ժ. հեռ. վրայ:

Այս 14 գիւղերից զատ, վանքը ունեցել է զանազան տեղերում մի արտ, մի այգի, մի տուն ևայլն, ինչպէս օրինակ՝ Դի-դա գիւղում (Խոյ գաւառ) ունէր մի տուն և մի այգի, Չորս գիւղում «բաստի» հողը, Փեռա գիւղի մէջ մի անտառ, Խոյ քաղաքում մի այգի և տուն (այգու մէջ է այժմ շինած եկեղեցին և դպրոցը), Հաֆթվանում (Սալմաստի գաւառ) մի քանի արտեր, Խոյում, ինչպէս և Մակուում ունեցել է մի քանի ձիթհան գործարաններ: Եւ այս բոլոր կալուածների համար կան այժմ «ղաբալաններ». բայց արդեօք այդ վաւերաթղթերը և ֆիրմանները ունեն այժմ այնքան զօրութիւն, որ հնարաւոր լինի յետ ստանալ կալուածները, այդ թողնում եմ էջմիածնին մտածելու: Բայց յամենայն դէպս այս բոլորը պարզ ցոյց է տալիս, թէ ժամանակին վանքը որքան հարստութիւն, որքան կալուածներ և գիւղեր է ունեցել:

Բացի վերև առաջ բերուած գիւղերից և սեփականութիւններից՝ վանքը ունէր լծկան մի քանի զոյգ եզներ և գոմէշներ, գութաններ, սայլեր, ջրաղաց, նախիրներով տաւար, հօտերով ոչխարն էր դուրս դալիս վանքից: Որ իսկապէս վանքը ունեցել է մի քանի հօտ ոչխարներ, որպէս փաստ կարող է ծառայել և այն, որ վերոյիշեալ վաւերաթղթերի մէջ յիշատա-

կուած է, թէ վաճառ ունէր զանազան լեռներում երեք ռմաշալ»-ի տեղեր:

—Ջանմ, առանձին չեշտով նկատեց գիւղի ոչս Թաթոսը, ուրիշ բան է եղել մեր վաճառը, ամբողջ մի գիւղ, ինչքան մարդիկ են յիացել նրա սեղանից:

—Հէյ գիտի երանելի ժամանակ, հառաչեց գիւղի տէր-տէրը: Էն ժամանակները, վարժապետ ջան, ուրիշ բաներ էին, էլ էն օրերը չենք տեսնելու. մենակ երեսուն, քառասուն հոտաղ ունէր, էղբան էլ տնտեսներ: Էս խուցերը տեսնում ես, սորանք լիքն էին վարդապետներով: Կէջ հաշիւ կար, վարժապետ, մեր վաճառի գեալուլին: Է՛յ, էլ էնենց բան տեսալու չենք, թող իիս մարդի տունը քանդուի:

Գիւղի բոլոր մարդիկ մի տեսակ յափշտակութեամբ և միևնոյն ժամանակ հպարտութեամբ են պատմում վաճառի այդ փառաւոր չրջանի մասին: Այդ յիշողութիւնները անցնում են բերնէ բերան, սերնդից սերունդ և շատ վառ, շատ թարմ պահպանւում են ժողովրդի մէջ: Ամենքը գիտեն այդ. պատմում են միշտ, առանց ձանձրանալու, պատմում են որպէս մի նոր դէպք, որպէս մի օրուայ յիշողութիւն լինի: Վեց օր մնացի նրանց մէջ, վաճառում, բայց նոյն պատմութիւնը մի քանի անգամ լսեցի. դալիս, նստում են վաճառի պատի տակ և սկսում զրուցել, խօսել վաճառի երանելի ժամանակներից: Ամենահետաքրքիրը այդ պատմութիւնների մէջ գիւղացիների ոգևորութեան և յափշտակութեան յեշտն է, որ նկատելի է բոլորի մէջ, և մարդ լսում է սրանց առանց յոգնելու կամ ձանձրանալու, որովհետև նրանք հոգի, կեանք են դնում պատմութիւնների մէջ:

—Տէր հայր, այդքան որ պատմում էք նոյն բանը, բը չէք ձանձրանում, գիմեցի ես:

Բոլորի դէմքերին երևաց մի ուրախ ծիծաղ:

—Է՛հ, տնաչէն, ձանձրանալա ճրն ա: Ես չորս քսան և հինգ տարեկան եմ, բայց միշտ էլ պատմել եմ, իսկի ձանձրանալ կայ: Ռէս, տարեկան քանի անգամ եմ պատմում:

—Ես ինչ գիտեմ, տէրտէր: Պ. վարժապետ, օրեկան երկու անգամ հաշիւի դնայ, դեռ քիչ եմ ասում:

—Էտենց ա բ՞ը, ես եմ գիտում է, հաշուել չի լինի, ջանմ, ժպտալով վրայ բերեց տէրտէրը:

Օրիժինալ և հետաքրքիր են գիւղացիների զրոյցները, նրանց յիշողութիւնները. մենք այդ կը լսենք կամաց-կամաց, աստիճանաբար: Այժմ մենք անցնենք բուն խնդրին:

Մի փոքր վերև ասացի, որ այդ ժամանակ Ատրպատականի առաջնորդարանը ս. Թադէի վանքն էր. այս միայն մի քանի

տասնեակ տարի է, որ առաջնորդարանը փոխուել է Թաւրիզ: Վանքում նստած առաջնորդը ոչ միայն համարւում էր հոգեւոր պետ Ատրպատականի հայ ժողովրդի համար և հոգեւոր գործերն էր վարում, այլև նա համարւում էր միևնոյն ժամանակ աշխարհիկ պետ: Նա էր ղեկավարում հոգեւոր, հասարակական և քաղաքական խնդիրները: Ընդհատ է, այժմ էլ նոյն իրաւունքները վայելում են Ատրպատականի առաջնորդները, բայց առհասարակ թոյլ են դրուել և չեն կարողանում լիովին օգտուել իրանց ընդարձակ իրաւունքներից. իհարկէ՝ մեր խօսքը բացառութիւնների մասին չէ:

Այն շրջանում, անցեալում Ատրպատականի թեմը, զանազան յիշողութիւնների և վանահօր տուած տեղեկութիւններ վրայ հիմնուած, աւելի մեծ և ընդարձակ է եղել, առաջնորդի իրաւասութիւնը շատ հեռուն էր տարածւում, քան այժմ է: Դեռ ուսուպարսկական պատերազմից առաջ Ատրպատականի թեմի վրայ էր Սուրմալուի ընդարձակ դաւառը, Բայազէտը, Աղբակը, Բարդուղիմէոսի վանահայրութիւնը: Այս բոլորը մի կողմից, իսկ միւս կողմից էլ նրա իշխանութիւնը դէպի Պարսկա-Հնդկաստանի թեմը աւելի հեռուն, աւելի լայն չափով էր տարածւում:

—Եւ իսկապէս, նկատեց վանահայրը, այն ժամանակ եղել է մի մեծ թեմ, ընդարձակ իրաւունքներով, հայաշատ, հարուստ կալուածներ, առատ արդիւնք, իհարկէ՝ այդպիսի պայմանների մէջ կարող էր վանքը բարգաւաճել, դիրք և փայլ ստեղծել իր համար: Բայց ինչ կայ այժմ. գրեթէ ոչինչ. այժմ վեր է ածուել միայն մի խեղճ վանահայրութեան շնորհիւ մի շարք պատճառներով:

Բայց այժմ անցնենք այդ «մի շարք պատճառներին»:

II

Հայերի գաղթը.—Պողոսուաներ թիւրքերի և քիւրդերի կողմից.—Առաջնորդարանի տեղափոխութիւնը.—Ծալի վարդապետ և ուրիշ վանահայրեր:

Վրայ է հասնում 1828 թւականը: Տեղի է ունենում ուսուպարսկական պատերազմը, իսկ այս պատերազմի անմիջական հետեանքը և արդիւնքը լինում է պարսկահայերի գաղթը: Ատր-

պատականի ընդարձակ և հայաշատ նահանգը կամաց-կամաց, օր-աւուր սկսում է դատարկուել: Ամբողջ Արտազ գաւառը, այժմեան Մակուի խանութիւնը, որը բռնուած էր գրեթէ միմիայն հայերով, և միակ հայերն են եղել տիրողները, տարեցտարի նուազում է գաւառը, հայերը գաղթում և բնակութիւն են հաստատում Կովկասի և Ռուսաստանի զանազան մասերում:

Հարուածը շատ մեծ էր թեմի համար: Ատրպատականի առաջնորդարանի—վանքի դիրքը խախտւում է. նրա հեղինակութիւնը թուլանում և իջնում է իր բարձրութիւնից: Ամբողջ թեմը կորցնում է իր ուժը հայերի պակասելու պատճառով:

Բացւում է կողոպուտների և աւարառութիւնների մի լայն ասպարէզ: Պարսկա-տաճկական սահմանազլխի սարերի վրայ թառած քիւրդները ախորժակները բացած և ժանիքները սրած ջած են գալիս իրանց բարձրութիւններից, և առանձին-առանձին հրոսախմբեր կազմում, յարձակւում են հայաբնակ դիւղերի վրայ և զարկում տանում Թալան-թառաշ քիւրդերի պապենական և միենոյն ժամանակ սրբազործուած սովորութիւնն է: Քանի-քանի անգամ քիւրդները յարձակումներ են գործել վանքի վրայ, աւար, թալան վերցրել և հեռացել: Նրանց յարձակումները, այս վերջին 10—15 տարիներում աւելի յաճախակի էին տեղի ունենում և աւելի վայրագ բնաւորութիւն էին կրում, այդ էլ պիտի բացատրել մեր կեանքում տեղի ունեցած յայտնի դէպքերով, որ մի տեսակ դժգոհութիւններ առաջ բերին և լարեցին քիւրդերին հայ ազգաբնակութեան դէմ, կամ աւելի ճիշտ է ասել, որ քիւրդերի վերաբերմունքը մի փոքր խրստացրին, քանի որ առանց այդ յայտնի դէպքերի՝ էլ հաշտ չէին հայերի հետ, և միշտ էլ յարձակումներն անպակաս էին:

Այս այսպէս լինելով հանդերձ հէնց այդ քիւրդները գալիս են վանք ուխտի, այն էլ ընտանիքներով, մեծ խմբերով: Գուցէ առարկի ընթերցողը, թէ նրանք գալիս են, որ ցերեկով ծանօթանան վանքին, տեսնեն նրա ոյժը, ճանաչեն մօտիկից, թէ նրանց վերաբերմունքը կեղծ է, չինձու: Բայց չեմ կարծում. ինչպէս նաև ուրիշներն են պատմում, նրանք, այդ վայրների քիւրդները մօտենում են վանքին մեծ երկիւղածութեամբ, մաքուր, անկեղծ սրտով: Բայց դժուար թէ հնարաւոր լինի մի կերպով հաշտեցնել այս երկու ծայրայեղ—թալանել և պաշտել—և իրար հակասող վերաբերմունքները, թէև իրական կեանքը երկուսի վերաբերմամբ էլ տալիս է անթիւ և կատարուած փաստեր:

Հետաքրքիր է այս էլ յիշատակել, որ վերջին 3—4 տարիներում վանքը ապահով է եղել և միանգամայն ազատ քիւրդական յարձակումներից: Եւ հայերին աջողուել է վերացնել քիւրդերի և իրանց մէջ եղած առելութիւնը և բարեկամական յարաբերութիւն ստեղծել: Այդ աջողուել է, իհարկէ, մեծ դժուարութեամբ և տարիների ընթացքում, այն էլ միմիայն կարէինի և նրա շրջակայքում եղած քիւրդերի հետ, որոնց պետն է Մուստաֆա բէյը, որն այժմ մի քանի կալուածական խնդիրների առիթով միանգամայն լարուել է Մակուի սարգարի դէմ և գուցէ, ինչպէս լսում ենք, շուտով մի խիստ կտիւ տեղի ունենայ այդ երկու պետերի մէջ: Մուստաֆա բէյը պատրաստութիւնների մէջ է, և նրան աջողուել է իրան միացնել և մի քանի մանր ցեղերի *):

Այսպէս ահա, քիւրդերի յարձակումները, ալան-թալանը մի կողմից, ասեա այս հերիք չէր, միւս կողմից էլ թիւրք խաներն ու բէկերն են գալիս, իրանց ժողովրդի հետ միասին էլ աւելի վատթարացնելու: հայ ազգաբնակութեան վիճակը, էլ աւելի դառնացնելու նրա կեանքը: Ատրպատականի, ինչպէս և Արտազ գաւառի դատարկ և բացուած տեղերը լցում են թիւրքերը, տարէցտարի այնքան են լցում, որ կազմում են ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը: Բնականաբար նրանք սկսում են մի շարք ոտնձգութիւններ հայերի վերաբերմամբ, երկրի իշխանութիւնը և կառավարութիւնն անցնում է նրանց ձեռքը, սկսում են ճնշել և հալածել հայ ժողովրդին, աչք են տնկում վանքի կալուածների և սեփականութիւնների վրայ և կամաց-կամաց, ժամանակի ընթացքում սիրում են այդ բոլորին: Եւ մէկ էլ յանկարծ սթափուում է վանքը, նայում է շուրջը, մնում է գրեթէ ոչինչ, տեսնում է միմիայն ամայի և դառն իրականութիւնը:

Ասեա հէնց այդ ժամանակներում, այդ, ցաւալի իրականութեան միջոցին Ատրպատականի առաջնորդարանի տեղափոխութիւնը գալիս է հռչակաւոր վանքի անկումը էլ աւելի արագացնելու և կատարեալ կացուցանելու: Իրերի այդպիսի խառն վիճակում, որ անհրաժեշտ էր մի ուժեղ ձեռք, շատ

*) Հէնց վերջին պահուն, երբ արդէն յօգուածս բոլորովին պատրաստ էր, նամակ ուղարկեի Վարէինից, որ Մուստաֆա բէյի մարդիկը յարձակուել են Կարէինի մի ջրղացի վրայ, կարել են շորս քիւրդի գլուխ և էլի գիշերով բարձրացել լեռները: Այժմ բէյը իր «էլով» գտնուում է սարերի վրայ. դրութիւնը շատ անապահով է և խառն:

մօտիկից հսկող մի զօրեղ առաջնորդ՝ վանքը անկումից պահպանելու, յանկարծ եղածն էլ հեռանում է։ Թէ ճիշտ որ թւին է եղել առաջնորդարանի տեղափոխութիւնը ս. Թադէի վանքից Թաւրիզ, յայտնի չէ գոնէ ինձ համար, ոչ էլ հնարաւորութիւն ունեւմ ստուգելու, բայց այսքանս պարզ է, որ այդ տեղի է ունեցել մօտ քառասնական թւականներին և Սահակ եպիսկոպոս Սաթուհեանի օրով, որին դիւղայիք Սաթուհեով են կոչում։

—Չէ, ջանմ, վիճում են գիւղացիք, երբ տէրտէրը ձայնը բարձրացրեց. ևս էնպէս եմ յիշում սրբազան Սաթուհեովին, ասես երեկ լինի Նա փախաւ, դնաց Սալմաստի, Թաւրիզի կողմերը որպէս թէ պտուղը հաւաքելու, մնաց Թաւրիզ, էլ չ'եկաւ, էդ կը լինի դուզ 3 քսան տարուայ խօսք, կամ հինգ տարի դրանից պակաս. էն ժամանակ, պ. վարժապետ, ես քո հասակի կը լինէի հա...

—Հա, էդպէս կը լինի. 60 կամ 55 տարի սրանից առաջ, նկատեցին ոէս Թաթոսը և մի ծերունի։

Քիւրդերի և թիւրքերի կողոպուտները և ասպատակութիւնները, առաջնորդարանի տեղափոխութիւնը և պարսկահայերի դադթը վանքի վիճակը դարձնում են անմխիթար և աննախանձելի. պակաս մնացած տեղն էլ գալիս են լրացնելու վանքի վանահայրերը, իրար յետեից գալիս են մի քանի վանահայրեր, մէկը միւսից ապիկար, մէկը միւսից ընչաքաղց և խայտառակ շղմում, հիւծում են հարուստ վանքը և թողնում են դատարկ և չոր քարերը, որոնք ողբում են ցաւալի իրականութիւնը։ Մարդ ակամայ մտածում է, լաւ է որ քարերն էլ չեն կերել։

—Է՛հ, վարժապետ, սրտի խորքերից հառաչեց տէրտէրը, փիս մարդիկ էին մեր վարդապետները, փիս, այ նրանց տունը քանդուի, ինչպէս մեր վանքը ջոյրովին քանդեցին։

—Տէր հայր, դիմեց վանահայրը, Եսայի վարդապետի պատմութիւններից արա, որ պ. Երուանդը լսի։

Տէրտէրի երեսը փայլեց, և սկսեց իրան հաւաքել, որ սկսի։

—Է՛հ, պ. վարժապետ, էնքան պատմելու բաներ կան, չը գիտեմ որը պատմեմ։ Եսայի վարդապետ, այ նրա օջաղը այրուի, ասում եմ. Եսայի վարդապետը 39 տարի էտեղ հայր սուրբ էր (պէտք է հասկանալ վանահայր)։ Էն ժամանակ էլ վանքը շատ հարուստ էր, ունէր լծկան եղներ, գոմէշներ, կըթան կովեր և մատակներ, մի քանի սալեր, գութաններ, սուրուններով ոչխարներ և նախիրներով տաւար, ջրաղաց, ինչ գը-

լուխդ ցաւացնեմ, շատ մեծ հարստութիւն, բայց էդ տնաքանդ վարդապետը ամենը տկանց արեց բոլորը...

Լոնց նա, զգուշութեամբ նայեց շուրջը, դուխը մօտեցրեց ինձ, խորհրդաւոր կերպով և ցածր ձայնով փափսաց. «բոլորը տնաւեր հայր սուրբը լցրեց իր աղբօր տունը, որը հէնց հիմայ էլ մեր դեղումն առ»։ «Բ՛լ, էսինց ա հա», բարձրացրեց ձայնը տէր հայրը և ժպիտը երեսին նայեց ոէս Թաթոսին և վանահօրը։

—Ոչ միայն այդ, աւելացրեց վանահայրը. ինչպէս պատմում են, գողացել է նաև վանքի իրերից, ինչպէս խաչ և այլն, և իսկապէս այժմ դրանցից շատերը չը կան։ Այժմ նրա բարեկամը մեծ հարստութեան տէր է։

—Հ՛րմ, քմիծաղ տուեց ոէս Թաթոսը և ձեռքը ամուր խփեց վանքի պատին. —ստրա զօրութեանը մեռնեմ, իսկի կը թողնի, որ իր շուփը հալալ ուտեն, քթներից դուրս կը բերի։ Ինչպէս երևում է հայր սուրբը բանի եղելութիւնը դեռ չի իմացել։

—Ոչ, ինչ է պատահել։

—Ի՛նչ է պատահել, երեք-չորս օր առաջ Աւետիսից (նսայի վարդապետի բարեկամը) գողացել են փողերը, ասում է ինքը, որ եղել է 28 հատ տաճկական ոսկի, 30 հատ ռուսական տաս մանէթանոց, 200 մէկ մանէթանոց, դեռ ուրիշ բան էլ կայ, բայց չի ասում։

—Եղպէս էս մեր վանքը ոչ մէկին անպատիժ չի թողնում, վրայ բերեց մի գիւղացի և խաչակիցեց երեսուր։

Առհասարակ այստեղի ժողովուրդը շատ երկիւղածութեամբ է վերաբերում դէպի վանքը։ Նոյն են ղէպքեր, որ յանցաւորները պատիժ են կրել, այս կամ այն կերպ վնասուել են, և ժամանակի ընթացքում այդ հաւատքը աւելի ու աւելի արմատացել է ժողովրդի մէջ։ Նոյն այդ երկիւղածութիւնը և հաւատը նկատելի է և թուրքերի մէջ։ Թէև ես վեց օր մնացի վանքում, բայց մի քանի անգամ թուրքեր եկան վանք ուխտի. նրանք աւելի հաւատում են, մօտենում վանքին, քան հայ գիւղացիները։ Մեծ հաւատ ունի մանաւանդ Մակունի այժմեան սարդարը և մի քանի անգամ առաջարկել է, որ իր ծախսով մի բան չինուի վանքում, որպէս իր հաւատի նշան։ Շատ անգամ թուրքերը նախատում են հայերին և ասում. «դուք ունէք շատ զօրաւոր վանք, կարող սուրբ ունէք», բայց չէք կարողանում նրան արժանի կերպով պատել։

Ինչ որ է. գալով Նսայի վարդապետին, պիտի ասեմ, որ ոչ ոք մի լաւ յիշողութիւն չը պատմեց նրա 39 տարուայ կեանքից։ Բոլոր գիւղացիների բերնից անէծք, միայն անէծք էր

լուում նրա հասցէին, Սիմէոն արքեպիսկոպոս և Նսայի վարդապետ, այս երկու անձնաւորութիւնները հակապատկեր են ներկայացնում վանքի տարեգրութեան մէջ: Մէկը որքան շինարար, միւսը նոյնքան աւերող, մէկը այժմ սուրբի հռչակ ունի ժողովրդի մէջ և միշտ էլ փառաբանում է, իսկ միւսը մի օւրիշ է կազմում վանքի տարեգրութեան մէջ, և անէծք է թափւում նրա գլխին:

— Հէնց բոլոր վանահայրերը որպէս աւերող և թոյլ են եղել, դիմեցի ես:

— Հա, պ. վարժապետ, վրայ բերեց մի գիւղացի, շինարար հայր սուրբ շատ քիչ ենք ունեցել, բոլորն էլ կերել, փռչացրել են:

— Յիշում ես, տէրտէր, Փիլիպպոս հայր սուրբին, սկսեց ոէս Թաթոսը. նա շատ ֆաղիւր (խեղճ) մարդ էր, անճար, ուտել էր չը գիտէր: Ամբողջ օրը փակուած էր ներսը. նա մընում էր այն էն օթախում, խեղճը էնքան էր մնում փիս օդի և ծխի մէջ, որ գլուխը գժւում էր, և չէր կարողանում դուրս գալ, յետոյ մենք էինք քաշում դուրս հանում: Քանի անգամ հա գլուխը խփել է էն դրան քարերին, և ուռել է:

— Է՛հ, նա շատ անճար ե ողորմելի մարդ էր, աւելացրեց տէրտէրը. նա թէն շատ թոյլ էր, անպէտք, բայց էնքան մնաս էլ չէր տալիս վանքին: Էտենց վարդապետներ ենք ունեցել. տեսնում ես, վարժապետ, էն շինութիւնները (նա ցոյց է տալիս դոմերը, մարազը կային), դրանց բոլոր գերանները քանդել, հանել և վառել են. այն էտենց վարդապետներ ենք տեսել: Տնաւերները հէջ իրանց ետին օրուայ մասին չէին մտածում, միայն քանդում, աւերում և ուտում էին, էն էր մնացել, որ պատերն էլ ուտէին: Իսկ Բազումին-Մազումին, ամենին էլ մատներին պէս ճանաչում եմ. ոչ մէկն էլ բարի պտուղ չէր, մանաւանդ էդ Բազումին: Էս էլ ասեմ, պ. վարժապետ, որ էդ Բազումին լաւ հայ էլ չէր, շատ ալա-բալա (կասկածելի) էր երևում մեր աչքին:

— Ձէ, տէրտէր, ժպիտով նկատեց ոէս Թաթոսը, մեր վարժապետը, ինչպէս երևում է, լաւ ականջ ունի, լաւ լսող է:

— Հա, երևում ա, մենք էլ հէնց էտենց մարդի ենք ման գալիս, դեռ էնքան պատմութիւններ կան. էսօր էսքան հերիք ա:

Գիւղացիները ոտքի կանգնեցին և մէկ-մէկ, իրար յետեից հեռացանք. ես մնացի հազար տեսակի ճնշող պատմութիւնների և զրոյցների աշխարհում:

III

Վանքի արդի վիճակը. Բնշ էր մնացել. այժմեան վանահայրը և բարենորոգումներ. ուրիշ մնացորդներ:

Բագունի վարդապետից յետոյ վանքը կարճ ժամանակ համարեա թէ թափուր մնաց. կառավարում էր մի աշխարհական մարդ, որից անմիջապէս յետոյ նշանակւում է այժմեան վանահայր՝ Գէորգ Ժ. Վ. Նալբանդեանը: Այնպէս որ այս մօտաւորապէս երկու տարի է, դուցէ և մի քիչ աւելի, որ ս. Թադէի վանահայրութիւնը յանձնուել է Գէորգ վարդապետին:

Բայց Բնշ գտաւ նա վանքում, երբ նա եկաւ, ունէր վանքը գէթ ապրելու միջոցներ:

Իրականութիւնը շատ տխուր էր, նոյնիսկ սպանիչ: Ձը կար կալուածներից և ոչ մէկը. դեռ այդ ոչինչ, Ձը կային լըծկան գոմէշներ կամ եղջեր, որպէսզի վարուցանքն սկսուի, չը կար սայլ և դուժան, աւերակ էր դարձել և ջրաղացը: Նշած մի քանի հատ կովերը և ոչխարները չեն տալիս բաւարար բան, ցորեն գրեթէ չը կայ: Ահա այս աստիճան յուսահատական էր երկրի դրութիւնը: Գէորգ վարդապետը ստանձնում է պաշտօնը, դալիս է վանք, տեսնում է դառն իրականութիւնը և բոլորովին շշմում և չվար է մնում: Ամբողջ շաբաթներ են դալիս ու անցընում, և հնարաւորութիւն չ'ունեն մի տաք կերակրի երես տեսնել, շատ անգամ ցամաք հացով են օրեր սպանել:

Այս ապրուստը. իսկ Բնշ էր ներկայացնում վանահօր բընակարանը: Շատ հետաքրքիր է այդ խուցը: Դա մէկն է այն սենեակներից, որ շինել է Սիմէոն արքեպիսկոպոսը սրանից մօտ 90 տարի առաջ, թէև յանցանք է այդ խուցերին սենեակ անուն տալը: Յածիկ և խոնաւ են այդ խուցերը. դեռ այդ, ասենք, տանելի է. ապա ողորմելի և խղճուկ լոյսը: Վանահօր խուցը, որը համարւում է առաջնորդարան և ամենալաւը, երբ մարդ խարխափելով մտնում է, մի քանի բոլոյ ոչինչ չի կարողանում տեսնել, սպասում, սպասում է և յետոյ հնարաւոր է լինում նշմարել խուցի իրերը: Եւ այդ ասում ենք առանց ծայրայեղութիւնների մէջ ընկնելու: Դեռ սա համարւում է ամենալաւը, հասկանում էք: Այդ խուցը ստանում է լոյսի մի քանի ողորմելի շողեր—ծառագայթներ իր խեղճ ու կրած լուսամուտ-

ներքից՝ երկու հատ են այդ «լուսամուտները» և դրանք բռնում են, գիտէ՞ք ինչքան տեղ, միմիայն, այո՛, միմիայն մի-մի քառակուսի ոտնաչափ տարածութիւն։ Եւ սա ամենից ընտրելին է, չը մոռանա՛ք Սրանք մի-մի խիստ հեղինութիւններ են։ Այս էլ ասեմ, որ միայն վանահօր խուցի «լուսամուտները» ունեն ապակիներ, այն էլ ներկայ վանահայրն է գցել տուել, միւսները այդ բախտից էլ զրկուած են։ Փոշի, անձրև անարգել լցւում են ներս։ Կամ հակառակ դէպքում պիտի շորով բռնեն, այն ժամանակ լոյսի կողմից էլ աւելի անտանկի կը դառնայ։

Մի խօսքով միանգամայն անյարմար և փնասակար են ապրուստի համար, խոնաւ օդը մարդի խեղդում է և իսկոյն մարդ բնամտիզմ կարող է ստանալ։ Զարմանալի է, այնքան ծախս է արուած, ահագին աշխատանք գործ են դրել և շինել են այսպիսի անպէտք բնակարաններ, կրկնակի զարմանալին այն է, որ այնքան վանահայրեր են եկել և գնացել, բայց ոչ ոք չի մտածել իր համար մի կարգին բնակարան շինել, այլ միայն ոյժ են տուել շորթելուն։ Ահա ձեզ հսկայ անհոգութիւն և անտարբերութիւն։

Բայց դեռ այս չէ ամենը խուցերի վերաբերմամբ, ամենահետաքրքիրը մնում է։ Մի գիշեր, ընթրիքի միջոցին նկատեցի, որ սպիտակ թեփ է թափւում առաստաղից հացի վրայ։ Ընդհատեցի ճաշը և սկսեցի նայել վեր։

— Ի՞նչ էք նայում, հարցրեց ժպտալով վանահայրը, դա փտած տախտակի թեփն է։ Ահա այսպիսի օրեր ենք քաշում, պ. երուանդ։

Եւ իսկապէս. ես ուզեցի ստուգել այդ, հովանոցի ծայրով կամացուկ շօշափեցի տախտակը, և յանկարծ կոտորեց և ընկաւ մի կտոր փտած, միանգամայն լլկուած, քրքրուած տախտակ։

— Բոլորն էլ այդպէս է, նկատեց Գէորգ վարդապետը, իզուր տեղը ձեռք մի տուէք. միշտ էլ թափւում է, չէք տեսնում, մի քանի տեղ նոր տախտակներ եմ դրել։

Կրկին յիշեցնում եմ, չը մոռանա՛ք, որ սա ամենալաւն է։ Եթէ այս բնորի վրայ աւելացնենք և այն, որ տաճարի այս կամ այն մասը աւերուել, փուլ էր եկել և անհրաժեշտ էր նորոգութեան, կարծում եմ, պատկերը այլևս թերի կողմ չի ունենայ։

Ահա ինչպիսի ողբալի վիճակի մէջ էր ս. Թադէի հռչակաւոր վանքը, երբ Գէորգ վարդապետը ստանձնում է նրա վանահայրութիւնը։

Նա թէև սկզբում չվարում է՝ տեսնելով վանքի թշուառ

դրութիւնը, բայց յետոյ սթափւում է և սկսում է կամաց-կամաց դործել: Հէնց առաջին անգամ նա ձեռնարկում է ջրաղացի խնդիրը, և նրան կարճ ժամանակում աջողւում է վերաշինել ջրաղացը, որն սկսում է կանոնաւոր դործել: Իսկ այդ անագին ապահովութիւն էր վանքի համար: Դա այնպիսի մի աջողութիւն էր, որ ոչ ոք, ինչպէս գիւղացիք են խոստովանում, չէր կարողանում հաւատալ, որ նորից վանքը ջրաղաց է ունենալու: Այժմ ջրաղացը տալիս է վանքի գրեթէ տարեկան պարէնը. իսկ այդ քիչ բան չէ:

Այս մի կողմից, միւս կողմից որոշ չափով օգնութեան է հասնում վեհ. կաթողիկոսը՝ որոշ գումարներ տալով վանքի նորոգութիւնների համար. տեսնելով վանքի ընկած, աննախանձելի կացութիւնը, խոյ դաւառն էլ միացնում է վանքին: Ճիշտ է, խոյ դաւառն հայ ազգաբնակութիւնը անտեսապէս ընկած լինելով, չէր կարող խոշոր գումար ապա տարեկան, յամենայն դէպս տուածն էլ մի փոքր քացուած կարող էր ծածկել: Այնպէս որ այս երեք հանգամանքների շնորհիւ վանահայրն սկսում է մի փոքր ազատ շունչ քաշել և սառնութեամբ դիտել շուրջը: Ներկայ վանահայրը, ճիշտ է, չ'ունի մեծ զարգացում և կրթութիւն, բայց բռնուած է գործելու տենչով. նա ունի լաւ ձգտումներ և անկեղծ կերպով աշխատում է օգուտ տալ վանքին, մի բան անել. Եւ պէտք է ասել, նա գործ է չինում, իզուր օրեր չի սպանում:

Ջրաղացը գործի դնելուց յետոյ նա ձեռնարկում է վանքի նորոգութեանը: Զաքարիա եպիսկոպոսի չինած բաժնի մի փոքր մասը քանդուել էր, այդ մասն է նա չինում, փոքր եմասում, բայց մեծ աշխատանք և ծախս է պահանջում: Այժմ թէև վանքը շատ նորոգութեան տեղեր ունի, ինչպէս օր. զանգակատունը, տաճարի դռան վերերը, որ Սիմէոն արքեպիսկոպոսը կիսատ է թողել, և այժմ անձրև է գալիս, քարերի արանքով լցւում է պատերի մէջ և փչացնում է. ասում եմ, նորոգելու շատ տեղեր կան, բայց փող, փող չը կայ:

Այս երկու տարուայ ընթացքում չինում է նաև մի քանի լաւ սենեակներ, իհարկէ, կանոնաւոր սենեակներ, բայց մինչև այժմ դեռ չի ծածկել, թէև ամեն ինչ պատրաստ է. առնում է դուխան, լծկան եղներ և գոմէշներ, առնում է սալ և սկսում է կանոնաւոր մշակել վանքի մնացած մի քանի կտոր արտերը և կարգի բերել վանքի քայքայուած տնտեսական դրութիւնը:

— Հ'ը, ոչն Թաթոս, բ'ը Գէորգ վարդապետը իսկի բան չի կերել վանքից, դիմեցի ես:

— Լաւ կ'ուտէր, համա ուշ հասաւ, հէջ մի չուի էլ չէին թողել տնաքանդները էս ֆաղրի համար:

— Ձէ, պ. վարժապետ, պիտի Աստծով խօսենք, էս մարդից շատ գոհ ենք, մարդը շինարար է. էդ ջաղացը ինչ ա, մէկ միլլիոն արփի մեզ համար, ասաց տէրտէրը:

Իմ մշտական այցելուները և խօսակիցներն էին տէրտէրը, ոէս Թաթումը և մի երկու գիւղացի, իհարկէ և վանահայրը, և մեծ մագով մեր խօսակցութիւնը պտտում էր վանքի շուրջը:

— Դրուստ է ասում տէրտէրը, աւելացրեց մի գիւղացի, էս մարդը շատ գործող է. տնաշէնը բերնից կտրում է, որպէսզի վանքը կարգի բերի:

Շատ գիւղացիների խօսեցրի, բոլորն էլ գրեթէ, անշնան բացառութեամբ, գոհ էին վանահօրից: Այնպէս որ այժմ շնորհիւ Գէորգ վարդապետի՝ վանքը մի փոքր բարելաւ վիճակի մէջ է: Վանքը այժմ ունի 32 ոչխար, տասը կթան, 15 տաւար, 4-ը կթան կով և մատակ, 4 եզ, 4 գոմէշ, մի գուլթան, մի սալ, ջրաղաց, մօտ 30 խալվար հող, երկու հատ ձէթհան գործարան, նոյնպէս և հաւեր, բաղեր և այլն: Մի փոքրիկ միաբանութիւն, այնպէս որ այժմ վանքի վիճակը բաւականին բարւոք կարելի է համարել և կարելի է յուսալ, որ հետզհետէ, ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի կը բարելաւուի:

Բայց վանքի միայնութիւնը սարսափելի է, ալրելը ուղղակի անտանելի: Ընկած մի անկիւն, լեռների մէջ, միանգամայն բացակայում են կանոնաւոր ճանապարհներ, չը կայ փոստ և հեռագիր, գրեթէ ոչինչ: Եւ իսկապէս շատ ծանր է վանական կեանքը, մանաւանդ այսպիսի պայմանների մէջ: Խնդները հընարաւորութիւն չ'ունեն գէթ թերթ ստանալ, իմանալ ինչ է կատարւում արտաքին աշխարհում, ինչ է անցնում-դառնում, և եթէ թերթ էլ ստանում են, իհարկէ սուրհանդակի միջոցով, այն էլ բաւականին ուշ, որ իրանց թարմութիւնը կորցնում են, թէն նրանց համար էլի թարմ, նոր են լինում:

Այսպէս է վանքի կեանքը. թէն ևս վեց օր մնացի վանքում, և ամեն ինչ նորութիւնն էր ինձ համար, բայց էլի շատ տաղտկալի էին անցնում օրերը, և շատ սրտնեղւում էի:

Վանքի շուրջը, լեռների վրայ կան փոքրիկ եկեղեցիներ, և ենթադրւում է, որ դրանք Թադէոս առաքեալի չարչարանաց վայրերն են: Վանքի առաջ, ընդարձակ դաշտի մէջ, մի ցածր բլրի վրայ երևում է ս. Սանդուխտ կոյսի մատուռը: Փոքր և անպաճոյճ է այդ մատուռը: Եւ երբ մարդ մտածում է, որ մի շարք դարեր է անցել սրանց վրայով, ակամայ բացադանչում է, որ յամենայն դէպս շատ մեծ է եղել հայ ժողովրդի հաւատը

և ջերմեռանդութիւնը, որ կանգուն է պահել իր սուրբ վայրերը. և այդ պատիւ է բերում հայ ժողովրդին:

Իսկ վանքից աւելի հեռուն, ամբողջ Մակուի խանութեան մէջ զբոսած են և աչքի խփում եկեղեցու բեկորներ, քաղաքի մնացորդներ, փլուած շէնքեր, որոնք մի-մի կենդանի վկաներ են հայ ժողովրդի անցեալ փառքի, մի-մի պերճախօս փաստեր են, որ անցեալում այս կողմերը տիրապետող տարրը եղել է հայ ազգաբնակութիւնը: Տխուր է այդ բեկորների, հնութեան այդ մնացորդների թողած տպաւորութիւնը, եւ ընդհանրապէս եւս հեռացայ վանքից աւելի տխուր յիշողութիւնների և տպաւորութիւնների տակ...

Ե. ՖՐԱՆԳԵԱՆ